

door István Bejczy

Kapiteins van het kwaad

Hoe de zonden werden uitgevonden

De Academische Boekengids 46, september 2004, pp. 11-12.

Tegenwoordig is moraal vaak gelijkgesteld met naastenliefde. In de Middeleeuwen was dat anders. De bestrijding van zonden en de bevordering van deugd was louter gericht op het heil van het individu. En de depressieveling was in eerste instantie een zondaar. Over variaties in zondebesef.

Weinig middeleeuwse vindingen hebben een zo duurzaam succes gekend als het stelsel van de hoofdzonden. Niet iedereen zal ze allemaal kunnen opsommen, maar dat het er zeven zijn weten velen. En daarvoor hoeven we niet eens naar school te zijn geweest. Onder de titel 'De zeven hoofdzonden' heeft de Vlaamse televisie gedurende enkele seizoenen een serie vraaggesprekken uitgezonden. Een Nederlandse zuivelfabrikant bracht vorig jaar onder de naam van de hoofdzonden een zevental ijsjes op de markt. In de godsdienst spelen ze geen hoofdrol meer - de huidige catechismus, uitgebracht in 1992, noemt ze slechts terloops - maar in onze cultuur lijken ze voorgoed beklifd.

De bijbel kent de zeven hoofdzonden niet. Paus Gregorius de Grote introduceerde ze aan het einde van de zesde eeuw in het westerse christendom - niet per decreet overigens, maar in een veelgelezen commentaar op het boek Job. Helemaal nieuw was het stelsel niet, want de wereld van het monnikendom kende al vanaf de vijfde eeuw acht hoofdzonden. Gregorius maakte er zeven van: ijdele roem, afgunst, wraakzucht, droefheid, hebzucht, vraatzucht en wellust. Dit zevental werd aangevoerd door de hoogmoed, de moeder van alle zonden. Het rijtje van Gregorius is vanaf de Middeleeuwen in grote lijnen intact gebleven. Wel smolt de hoogmoed, die bij Gregorius boven de hoofdzonden stond, gaandeweg samen met de ijdele roem. Ook verving de traagheid vaak de droefheid. Maar deze zonden komen beide neer op het terugdeinzen voor plichten.

DAT WIJ TEGENWOORDIG HET ZONDEBEGRIJF VOORAL VERBINDEN MET WELLUST,
IS EEN GEVOLG VAN POSTMIDDELEEUWSE PREUTSHEID.

Het stelsel van de hoofdzonden was niet zomaar een opsomming van zeven kwaden, maar een moreel en psychologisch model. Het vatte de zeven voornaamste kwade neigingen van de mens samen, waaruit alle andere zonden geacht werden voort te komen. We stuiten hier overigens op een taalkundig 'gebrek': het Nederlands kent geen onderscheid tussen *vitium*, de zonde als neiging, en *peccatum*, de zonde als daadwerkelijk vergrijp; het gaat steeds om het eerste. Gregorius stelde de hoofdzonden voor als kapiteins die elk aan het hoofd stonden van een schare ondergeschikte zonden in het leger van het kwaad, waarover de hoogmoed het opperbevel voerde. In middeleeuwse handschriften vindt men daarnaast de voorstelling van de 'boom der zonden': uit de wortels van de hoogmoed komt een stam omhoog met zeven takken, elk met twijgen of bladeren die voor de ondergeschikte zonden staan. Nog belangrijker was de gedachte dat de zeven zonden samenhangen: uit de ene boze neiging kwam de andere voort. Ook in dit opzicht stond de hoogmoed apart. Als enige zonde kon de hoogmoed zich namelijk hechten aan (het bewustzijn van) de deugd - en daarmee de deugd tenietdoen. Vandaar dat de hoogmoed als de belangrijkste zonde bleef gelden, ook na de vereenzelving met de ijdele roem. Dat wij tegenwoordig het zondebegrip vooral verbinden met wellust is een gevolg van postmiddeleeuwse preutsheid. Oorspronkelijk was de wellust slechts één van de hoofdzonden, en zeker niet de voornaamste.

Dat Gregorius het aantal hoofdzonden op zeven stelde, heeft zeker aan de populariteit van zijn stelsel bijgedragen. Zeven is in de christelijke traditie een getal met een hoge symbolische waarde. Middeleeuwse auteurs hebben dan ook gretig naar associaties met andere zeventallen gezocht. Zo gold de zevenkoppige draak uit de Apocalypse als zinnebeeld van de hoofdzonden. Die werden bovendien tegenover de zeven hoofddeugden gesteld: geloof, hoop, liefde en de kardinale deugden bezonnenheid, gerechtigheid, sterkte en gematigdheid. En tegenover de zeven gaven van de Heilige Geest: wijsheid, verstand, raad, sterkte, wetenschap, godsvrucht en vreze des Heren. Dit heeft sommige middeleeuwse auteurs niet verhinderd een achtste zonde aan Gregorius' rijtje toe te voegen: de zonden van de tong, waaronder liegen, meineed, kwaadspreken, schelden enzovoort werden begrepen.

De Amerikaanse mediëvist Morton Bloomfield schreef voor het eerst de geschiedenis van de hoofdzonden in *The Seven Deadly Sins* uit 1952. Sindsdien hebben Europese en Amerikaanse historici het thema volop behandeld. Over een groot aantal auteurs en teksten zijn artikelen verschenen, terwijl aan sommige hoofdzonden zelfs afzonderlijke monografieën zijn gewijd. Carla Casagrande en Silvana Vecchio, die in Italië middeleeuwse wijsbegeerte doceren, hebben in 2000 een nieuwe overzichtsstudie uitgebracht waarin het onderzoek van de voorgaande halve eeuw is geïntegreerd. Elke hoofdzonde krijgt in dit boek een eigen hoofdstuk met tamelijk spaarzame annotaties, waarna een beschouwing volgt over het stelsel van het zevental zelf. Het boek besluit met een overzicht van de hoofdzonden in de beeldende kunst van de Middeleeuwen, geschreven door de Franse kunsthistoricus Jérôme Baschet en ondersteund door 46

duidelijke afbeeldingen, waarvan sommige in kleur. Dankzij de Franse vertaling die vorig jaar is verschenen, is het boek nu toegankelijk voor een breder publiek. Het proza van Casagrande en Vecchio, vrij van theoretische poespas en zware retoriek, leest vrij gemakkelijk. Wie geïnteresseerd is in de geschiedenis van de hoofdzonden, kan uitstekend met dit boek beginnen. En wie van de zonden studie wil maken, moet dit boek als uitgangspunt nemen, naast het inmiddels klassieke werk van Bloomfield.

Casagrande en Vecchio tonen duidelijk aan dat de hoofdzonden inderdaad een geschiedenis hebben, en dus aan verandering onderhevig zijn. De belangrijkste is wel de volgende. De hoofdzonden en de strijd daartegen dienden oorspronkelijk de reiniging en de zelfvervolmaking van monniken die zich van de wereld hadden afgezonderd. In de westerse Middeleeuwen daarentegen werd die strijd een plicht van elke gelovige. Dat was al zo in de vroege Middeleeuwen, ook al waren het toen vooral benedictijnen in afgelegen gebieden die over de zonden schreven. Maar vooral vanaf de twaalfde en dertiende eeuw werden de hoofdzonden ingezet in een waarachtig kerkelijk beschavingsoffensief. In de steden stortten wereldgeestelijken en bedelmonniken zich op de zielzorg van het volk. Het uitbannen van de zonden door prediking was bijvoorbeeld een van de belangrijkste taken die de franciscanen zichzelf oplegden. Bovendien werd in 1215 de jaarlijkse biecht voor elke gelovige verplicht gesteld. Die werd afgenomen aan de hand van het schema van de hoofdzonden, dat op deze manier het belangrijkste instrument van gewetensonderzoek werd in de westerse christenheid. Uit de late Middeleeuwen zijn dan ook vele honderden traktaten over biecht en boete overgeleverd waarin de hoofdzonden een centrale plaats innemen. Ook de Louteringsberg van Dante bestaat uit zeven ringen die elk voor een hoofdzonde staan. In haar tocht naar de top ontoet de ziel zich stap voor stap van het kwaad dat haar aankleeft.

INNERLIJKE ONLUST EN UITERLIJKE NALATIGHEID VERSTERKEN ELKAAR OVER EN WEER.

Hoe de hoofdzonden in dit proces inhoudelijke veranderingen konden ondergaan, blijkt bijvoorbeeld uit de opvattingen over droefheid of traagheid. Oorspronkelijk sloeg deze zonde op de houding van de monnik die moeite had in alles zijn regel te volgen, die twijfelde aan de zin van het kloosterleven en die zich liet verleiden door gedachten aan een werelds bestaan. Een dergelijke monnik, die met een bezwaard gemoed door de kloostergangen liep, bracht niet alleen zijn eigen zielenheil in gevaar maar vergiftigde ook de sfeer in zijn gemeenschap. In de stedelijke omgeving van de late Middeleeuwen werd dezelfde zonde ook toegepast op nietsnutten als bedelaars en ambachtslui die liever in de kroeg of aan de speeltafel zaten dan de kost te verdienen. Zo kreeg de van oorsprong monastieke zonde een plaats binnen een ontluikend burgerlijk arbeidsethos. Uit deze voorbeelden blijkt overigens hoe droefheid en traagheid samenhangen: innerlijke onlust en uiterlijke nalatigheid versterken elkaar over en weer. Tegenwoordig zou men geneigd zijn de plichtverzakende monnik of ambachtsman een depressie of burn-out toe te schrijven. Het verschil met de Middeleeuwen is dat onze samenleving de depressieveling als een patiënt beschouwt die zijn toestand slechts ten dele aan zichzelf heeft te wijten en recht heeft op medeleven. Voor de Middeleeuwen was de depressieveling in eerste instantie een zondaar. Recht op medeleven had de zondaar zeker, maar dat medeleven uitte zich vooral in de aansporing niet bij de pakken neer te zitten en de vermeende eigen onmacht te lijf te gaan. Het is een interessante vraag of de hedendaagse visie een verbetering is.

Opvallend is dat de hoofdzonden in de late Middeleeuwen grote opgang maakten in de op de zielzorg gerichte literatuur van biechtspiegels en preken, maar niet in de academische theologie. Universitaire geleerden lijken in toenemende mate moeite te hebben gehad met de niet-bijbelse oorsprong van de hoofdzonden. Zij grepen liever terug op bijbelse schema's als de Tien Geboden of de driedeling in de lust des vlezes, de lust der ogen en de hoogmoed des levens (1 Joh. 2:16). Nog belangrijker was dat theologen liever hun uitgangspunt namen in het goede in de mens - de deugden. Ze zagen de zonden ofwel als de afwezigheid van deugd, ofwel als een teveel van het goede. Een aardige parallel, die in het boek niet wordt getrokken, is die met engelen en demonen: terwijl de volkse verbeelding door demonen werd beheerst, schreven de theologen vooral over engelen, waarvan de demonen als negatieve tegenhangers golden. Nu waren de belangrijkste christelijke deugden die van geloof, hoop en liefde. Ongeloof en wanhoop behoorden bijgevolg tot de voornaamste zonden, zo redeneerde de Britse franciscaan Duns Scotus omstreeks 1300. Toch kwamen die twee niet voor in het stelsel van de hoofdzonden - en dus vonden men dat stelsel ondeugdelijk. Theologen zorgden er ook voor dat de aandacht verschoof van klink en klare hoofdzonden naar de veel subtielere zonden die zich verschuilden achter het masker van de deugd. Zo kon achter schijnbare gerechtigheid een verwerpelijke wreedheid schuilgaan, om het bekendste middeleeuwse voorbeeld te noemen. De theoloog Jean Gerson, omstreeks 1400 kanselier van de universiteit van Parijs, onderscheidde niet minder dan 58 gevallen waarin de zonde zich vermomd als deugd kon aandienen.

Wat lijken de vroege Middeleeuwen eenvoudig in vergelijking met de laatmiddeleeuwse theorievorming! En toch wisten ook auteurs van vóór het jaar 1000 genoeg variatie aan te brengen in het zondebesef, zoals blijkt uit *The Early History of Greed* van de Amerikaanse literatuurhistoricus Richard Newhauser. In tegenstelling tot Casagrande en Vecchio (die dit boek helaas niet meer hebben verwerkt) biedt Newhauser geen globaal overzicht van de middeleeuwse geschiedenis van de zonden. Zijn boek omvat een nauwgezette, uitvoerig gedocumenteerde analyse van alle relevante teksten geschreven vanaf de tijd van de kerkvaders tot de eeuw van Karel de Grote (ca. 300-ca. 900) over één hoofdzonde in het bijzonder: de hebzucht. Het zwaartepunt ligt bij het begin van de periode. De woestijnvaders in het Oost-Romeinse rijk, de eerste monniken in het Westen en de grote christelijke denkers van de vierde en vijfde eeuw

krijgen veel meer aandacht dan de Karolingische auteurs. Gregorius de Grote, en alle auteurs na hem, komen pas in het laatste van de vijf hoofdstukken aan bod. Het boek van Newhauser is zodoende vooral een studie naar de vroegchristelijke wortels van de opvatting van hebzucht. De geschiedenis van de hebzucht binnen het middeleeuwse stelsel van de hoofdzonden komt op de tweede plaats.

The Early History of Greed toont dat de hebzucht christelijke auteurs vanaf de vroegste tijden voortdurend heeft beziggehouden. In sommige perioden lijkt zij zelfs als de belangrijkste zonde te zijn beschouwd. Dat laatste gebeurde met name in het vijfde-eeuwse Italië. Newhauser verklaart dit uit de herhaalde barbaarse invallen ten tijde van de volksverhuizingen. Deze ontwrichtten de samenleving en zorgden voor egoïsme in de rijke bovenklasse, die vaak haar bezit probeerde te handhaven of uit te breiden door te heulen met de vijand. Of deze verklaring overtuigend is of niet, Newhauser maakt in elk geval duidelijk dat de preoccupatie met de hebzucht van christelijke moralisten niet pas in de elfde eeuw is ontstaan in het kielzand van de toen oplevende geldeconomie, zoals in oudere studies valt te lezen.

NU WAREN DE BELANGRIJKSTE CHRISTELIJKE DEUGDEN DIE VAN GELOOF, HOOP EN LIEFDE. ONGELOOF EN WANHOOP BEHOORDEN BIJGEVOLG TOT DE VOORNAAMSTE ZONDEN.

Newhauser heeft zijn best gedaan een min of meer rechtlijnige geschiedenis van de hebzucht te schrijven, waarin de opvatting van deze zonde zich in een aantal chronologische fases ontwikkelt. Toch lijkt het eerder op een slingerbeweging tussen een tamelijk letterlijke en een meer vergeestelijkte opvatting van deze zonde. Volgens de eerste kwam de hebzucht voort uit het koesteren van bezit, en moest men zijn bezittingen opgeven om zich van de zonde te kunnen ontdoen. Het is weinig verwonderlijk dat dit denkbeeld vooral in het monnikendom voorkwam. Alleen monniken konden immers werkelijk afzien van bezit, vooral toen het cenobitische monnikendom (waarbij de monniken samenwonen en onder één regel leven) de overhand kreeg op meer individualistische vormen van kluizenaarschap. De intredende monnik kon zijn bezit weggeven aan de armen of overdragen aan het klooster dat voortaan in zijn materiële noden voorzag. Hierbij bestond natuurlijk het gevaar dat het klooster als instituut hebzuchtig kon worden, maar de monnik zelf in beginsel niet meer. Hiertegenover stond de opvatting van de hebzucht als geesteshouding. De kerkvader Augustinus (354-430), die in de late Middeleeuwen grote invloed zou krijgen, benadrukte dat ook asceten en behoeftigen konden branden van hebzucht. Het ging er maar om hoe verlangend men was naar andermans rijkdom of positie. Daarentegen gold dat wie bezittingen had niet hebzuchtig hoefde te zijn: wie tevreden was met wat hem toekwam zonder gedurig te streven naar verrijking, had zichzelf weinig te verwijten. Augustinus stelde zich zelfs uitdrukkelijk teweer tegen radicale christelijke stromingen in zijn tijd die alle rijkdom verdacht maakten. Van de vroegste tijden af is de christelijke moraal de kunst geweest van het mogelijke.

De vergeestelijkte opvatting van de hebzucht zou in de late Middeleeuwen in elk geval buiten het klooster domineren. Maar hoe moest men de zonde bestrijden als het weggeven van bezittingen niet hielp? Augustinus stelde dat men zijn hebzucht beter kon richten op God en het eeuwige leven. Zoals de zondige hebzucht zich richtte op toekomstig gewin, zo deed de deugdzame hebzucht dat ook. De hemelse beloning voor de deugd was bovendien oneindig groot en onvergankelijk.

Deze laatste gedachtegang wijst op een belangrijk kenmerk van de christelijke moraal van de Middeleeuwen. De middeleeuwse moraal was niet altruïstisch, maar gericht op de verwerving van het eigen heil. De hedendaagse neiging van veel kerken om moraliteit gelijk te stellen aan naastenliefde was de Middeleeuwen vreemd. Bestrijding van zonden en bevordering van deugd dienden destijds om de gelovige van eeuwig geluk te voorzien, niet om hem aan anderen dan zichzelf te laten denken en hem met zijn eigen noden het bos in te sturen of naar seculiere hulpverleners te verwijzen. Alweer rijst de vraag of we er sinds de Middeleeuwen op vooruit zijn gegaan.

István Bejczy leidt met steun van NWO een onderzoeksproject over deugd en moraal in de Middeleeuwen aan de Katholieke Universiteit Nijmegen.

Besproken boeken:

I sette vizi capitali - Storia dei peccati nel Medioevo
door **Carla Casagrande en Silvana Vecchio**
Saggi, 832.
Giulio Einaudi. Turijn 2000.
xxii + 282 pag.

(Franse vertaling door Pierre-Emmanuel Dauzat.
Histoire des péchés capitaux au Moyen Âge
Aubier. Parijs 2003. 409 pag.), € 19,60

The early history of greed - The sin of avarice in early medieval thought and literature
door **Richard G. Newhauser**
Cambridge University Press. Cambridge 2000.
262 pag., € 74,90